

Számok, képek, versek — történelem

Gondolatok a könyvtárban

Mert aki teheti, az cselekszik. Aki pedig nem cselekedhet, és emiatt elég mélyen szenved, az erről ír.

WILLIAM FAULKNER

A kliometriát megalapozóinak egyike úgy határozza meg, mint azoknak az erőfeszítéseknek az összességét, amelyek matematikai modellek alkalmazásával próbálják megmagyarázni az emberek viselkedését történelmük folyamán. A hivatásos olvasó, még ha szépirodalmat hivatott is szakmányban olvasni, miközben megérteni igyekszik az emberek viselkedését történelmük folyamán, látni véli, amint lírai gesztusok, drámai feszültségek, regényfolyamokban hömpölygő idő elé számok tolnakodnak. Ilyenek például: négy amerikai nagyvárost néger polgármester vezet — emlékeztet William Styron az amerikai valóságának egy merőben új perspektívát mutató jelenségére. És siet hozzátenni, hogy ez korántsem jelent hatalmi struktúrájának tekinthető politikai erőt. „Meglepő is lenne — jegyzi meg a *Nat Turner vallomásai** szerzője —, ha egy tíz százalékos kisebbségnek ennél több hatalma volna.“

„Nálunk minden tizedik ember színes bőrű“ — állapítja meg írótlarsával elmentés hangszíjjal a néger James Baldwin, akinek ugyanaz a — ma statisztikai, holnap már kliometriai — adat egészen mást mond. Az Egyesült Államok színes bőrű lakosságának potenciális politikai erejéről neki nem négy polgármester közgazgatási illetékessége jut eszébe, hanem az a névtelen néger tömeg, amely nem fehér gallért hord, de kezelélabast: „Lakhatatlanná tehetjük a városokat [...] a közszolgáltatásokat a négerök látják el [...] Az épületekből nekünk a pincésztint jutott, és az emeletek élete a pince működésétől függ. Olyan egyszerű ez!“ — kiált fel az író fűtők, szeméthordók, liftesek, portások, szerelők nevében. Alighanem igaza van abban, hogy az a tíz százalék, amelyet a társadalom alagsorának a szintjére szorítottak le, hogy ott válják nélkülözhetlenné, sokkal veszélyesebb, mint egy olyan kisebbség, amelynek négy — vagy negyven — polgármestere van. Styronnal pedig abban kell egyetértünk, hogy egy magát demokratikusnak valló ország lakosságának egytizede nem rendelkezhet hatalommal a kilencziednyi többség fölött. Csakhogy a helyes válasz a demokrácia című bonyolult történelmi tételre nem az, hogy kik és hányan uralkodnak a többiek felett. Egészen másként hangzik, ilyenformán: mindenki közösen részesül az egyenlő jogokban, együttesen gyakorolja a közérdekű hatalmat. „Olyan egyszerű ez!“ — kiálthatnánk a heuréka mámorában együtt Baldwinnal, ha „az emberek viselkedése történelmük folyamán“ nem mutatná mégis bonyolultabbnak a dolgot.

Hogy mennyire bonyolult, még a múltba vetítve, a számok közömbös nyelvén előadva is, arra az elmúlt év egyik világszenzációt keltett tudományos eseménye kínálkozik csattanós példaként. Egy kétkötetes gazdaságtörténelmi munkáról van szó (*Time on the Cross*, Little Brown, 1974), abból a ritka fajtából, amelynek semmit sem kell a szakszerűség vámján vesztenie ahhoz, hogy népszerűsége révén nem tudományos szenvedélyeket is felkavarjon. Szerzőinek — Robert Fogel és Stanley Engerman chicagói, illetve rochesteri professzoroknak — bevallásuk szerint „baloldalt dobog a szívük“, Fogel professzor Párizsban adott nyilatkozatában hangsúlyozza a fiatalkorában megismert marxista elmélet hatását gondolkodására (*A qui*

* William Styron: *Nat Turner vallomásai*. Horizont. Kriterion Könyvtadó. Bukarest, 1974.

profitait l'esclavage? Le Nouvel Observateur, 1974. 513.). Ugyanebből az interjúból megtudjuk, hogy a könyv tízévi kutatómunka eredménye, s kliometriai módszerrel dolgozták fel a szerzők a következő forrásokból származó adatokat: 1. népszámlálási ívek; 2. az amerikai kikötőkbe befutó rabszolgaszállító hajók vámcédulái, melyek pontosan feltüntették nemcsak a kapitány nevét, hanem minden egyes felnőtt vagy kiskorú rabszolga személyleírását, nemét, korát, súlyát stb. is; 3. fehér ültetvényesek végrendelete, hagyatéki okmányok. Már ebből kiderül, miről is szól a magyarul körülbelül *Az idő keresztútjának* fordítható című munka. A rabszolgaságról, amelyet Robert Fogel „az amerikai történetírás elsőrendű kérdése”-nek tart, mint ahogy a fajok viszonyát az Egyesült Államok nemzeti léte legforróbb problémájának tekinti. Nem is ezen lepődik meg a szakember vagy az érdeklődő; azon már inkább, hogy a szerzők „bevezettek” egy olyan fogalmat, amelyet Fogel szerint az amerikai történelemkutatás jószerével mellőz, ugyanis ez a fogalom a *kizsákmányolás*, amelyről tudóshoz méltó etikával beismeri, hogy *A tőke* szerzőjétől kölcsönözték...

De az igazi — gyakran negatív — meglepetések sora még csak ezután következik. Ott, ahol a társszerzők a már előkészületben levő európai kiadások elébe vágva a következőkben foglalják össze könyvük konklúzióit:

— nem igaz, hogy a rabszolgaság szellemileg és kulturálisan teljesen megnyomorította volna a négereket (a kultúrát abban a tágabb jelentésben használják, amely magában foglalja a szakmai képzettséget, a kiegyensúlyozott családi életet stb.);

— a rabszolgaság igen magas fokon hatékony gazdasági rendszer volt;

— a gazdasági hatékonyság nagymértékben a néger munkások szorgalmának, szaktudásának, valamint az ugyancsak néger munkavezetők szervezői képességeinek tulajdonítható (utóbbiakról megtudjuk, hogy az ültetvények mintegy 70%-án ők, nem pedig fehérek voltak a „menedzserek”);

— a polgárháború előtt a néger család annak ellenére volt stabil intézmény, hogy a rabszolgák házassága nem számított törvényesnek, a gyerekek pedig a fehér gazda nevét viselték, minthogy a néger rabszolgának nem is volt vezetékneve...

— a rabszolgaságnak nem gazdasági, hanem erkölcsi okokból kellett megszűnnie.

Mint a legvitathatóbbal — ha nem is tudunk adatot adattal, esetleg érvet érvvel szembesíteni — az utóbbi konklúzióval illene foglalkoznunk. Érvet a vitához maguk a szerzők szolgáltatnak akkor, amikor elismerik, hogy a rabszolgák felszabadításáért fegyverrel sikraszálló északiak is magukévá tették a négerök biológiai alacsonyabbrendűségének babonáját. Elismerik továbbá, hogy a faji egyenlőség gondolata ténylegesen fel sem merült, sőt, a századforduló táján a nagypolgárság és a középosztály az Egyesült Államok fehér bőrű proletariátusának egy részét mintegy „érdekeltté” tette a négerékből álló „osztályalatti” berrabszolgaság létrehozásában, körülbelül úgy, ahogyan hosszú ideig az európai birodalmak munkásosztálya is akarva-akaratlanul haszonélvezője volt a gyarmati rendszernek.

Ez a belső gyarmat — James Baldwin a tanú rá — nem szűnt meg. Anynyira nem, hogy az amerikai irodalom után most már az amerikai tudomány is elsőrendű témájának tekintsi. Büntudattal vagy anélkül, de egyre mélyebbre ásva az okok felé. Nem véletlenül említem a büntudatot. Amikor a *Time on the Cross* megjelenéséről értesültem, éppen a hírtől már megelőzött *Nat Turnert* olvasgattam. S benne azt, hogy a siralomházban kivégzésre váró Natnek nincs lelkiismeret-furdalása, nem érez büntudatot. Eszembe jutott egy két éve olvasott interjú: James Baldwin mond valamit a büntudatról. Mit is? Előkerült az 1972-es *Express*-szám, s benne a szöveg. Baldwin hivatkozik arra a dialógusra, amely közte és Margaret Mead között folyt, és francia kiadásban — *Le racisme en question* — jelent meg. Akárcsak Styron, aki hiszi, hogy megértette a négereket, a rabszolgákat, a fehér Mead is úgy véli — mint ember?, mint etnológus? —, érti a négerkérdést, és egyetérthet Baldwinnal. De: „A távolság egy színes bőrű férfi között, aki az utcáról jön, és egy fehér bőrű etnológus nő között, akit sosem kínozott az éhség, hatalmas, áthidalhatatlan” — mondja a néger író, s a kettőjük termékeny eszmecseréjének fő akadályát abban látja, hogy „Margaret Mead nem hajlandó magára venni annak a bűnnek a tudatát, amelyet más fehérek követtek el, előtte... Nem ő tette, nem érzi bűnösnek magát. Csak azért érezhetné magát felelősnek, amit ő maga követett volna el. A többi a történelemre tartozik. De én azt mondom, hogy mindenkinek akként kell a történelmet vállalnia, amivé őt magát a történelem tette... Amikor »történelemről« beszélünk, gyakran elhárítjuk a dolgokat, kibúvót keresünk az alól, ami megtörtént...”

Igaza van a Nat Turner tetteit művészi beleérzéssel motiváló Styronnak, amikor feloldozza hősét a büntudat alól. És igaza van, amikor Nat legemberségesebb fe-

hér gazdájával elismerteti, hogy „az emberiség még meg se született“, mert milyen emberiség az, amelyik elviseli, hogy az egyik ember eladhatja és megveheti a másikat, mint a barmot, büntudat nélkül vagy büntudattal, hát nem egyre megy? És igaz van persze Meadnak is, korunk egyik legkiválóbb asszonyának, a nagy tudósnak és minden nemes ügy felkarolójának, hogy ő személy szerint nem tehet semmiről, ha rajta múlna, az a négerkérdés, amelyet már a fehér amerikaiak is történelmük lidércnyomásának éreznek, nem is volna. S akkor vajon Baldwinak is lenne igaz, amikor azt vallja, hogy egyéni felelősség innen és túl, mindenkinek vállalnia kell a történelmet mint konkrét létkörülményei előzményét, hovatarozása meghatározóját? Mint letagadhatatlan örökséget — „a múltat be kell vállalni!“ — olyan dolgoknak, amelyek megtörténtek, holott nem lett volna szabad megtörténnük?

Most aztán kiderítette nem Klió (hiszen a négereknek nincs Amerikában történetük, Nat Turner nyomait is gondosan eltörölték, pedig 1831-ben, és nem az őskorban volt az a háromnapos frenetikus bosszú), hanem a kliometria, a számok történettudománya, hogy a rettenet, a rabszolgaság rettenete „bizonyos ésszerű határok között ragadt szinte mindvégig, eltekintve ritka, bár lehetséges kilengésektől“; hogy ha egyhangúan is, az ültetvények fekete felvirágoztatói kielégítően táplálkoztak, nem éheztek, mint ahogy az érdekét ismerő gazda mindenhol és mindenkor jóllakatta barmait; hogy az Afrikából elhurcoltakat és leszármazottaikat saját fajtájuk legeszebb, legtalpraesettebb vezérégyéniségei szervezték és buzdították szorgos, lelkiismeretes munkára, megelőzendő azt, hogy ezek az eszesek és erélyesek másra, az engedelmség megtagadására, lázadásra szervezzék és buzdítsák testvéreiket; hogy az amerikai prosperitás fekete gladiátorai következképp nem satnyultak és nem butultak el — s erről nemcsak a mélyen a rabszolgaságban gyökerező „amerikai gazdasági csoda“ első fejezetei tanúskodnak, hanem az egykori rabszolgák olyan utódai is, akiket ma DuBois-nak, Baldwinak, Angela Davisnek és igen bizony: Cassius Claynek nevez a világ...

A szerzők közvetett konklúziója szerint tehát az Egyesült Államok modernsége — többek között — annak a hihetetlen visszamaradottságnak tulajdonítható, hogy kétezer évvel a római birodalom után rabszolgatartó társadalom volt. Új öntudatukat az egykori rabszolgák úkunokái az előbbi, immár a tudománytól is igazolt körülménynek köszönhetik; erről a körülményről, a rabszolgaságról mondja Styrón: „a legrámaibb, a legmaradandóbb és legragikusabb szegényfoltja nemzeti létünknek.“

Az egyre problematikusabb gazdasági hatékonyság korát éljük, ezért mindazoknak, akiket foglalkoztat az emberek viselkedése történelmük folyamán“, meg-szívelendő tanulság: egy átmenet átmenetileg — s ez az átmenet az amerikai rabszolgaság esetében 250 évig tartott — lehet „egyedülállóan hatékony“ és „döntően fontos fejlesztő erő, hogy aztán kiderüljön róla, ami mindvégig ott lappangott az elviselhetővé ésszerűsített elviselhetetlenben, hogy „legmaradandóbb, legragikusabb szegényfoltja“ egy, a mennyiségjelző minden jelentésárnyalatában nagy nemzetnek.

Párhuzamos olvasmányaimat nem árukapcsolás, hanem gondolatársítás fűzi össze. Minden olvasónapló műhelytanulmány, ezért nem sértem meg a szellemi illem szabályait, ha elárulom: az átmenet a kommentárokból ismert és az olvasott könyvről a következőre, amelyet híre messze megelőzött, egy állónéletrajz álcázott idézete. Az írói hiúság leleménye sokféle módját ejtette eddig annak, hogy a szerző önmagára hivatkozzék. Ebben a hol nemes, hol nemtelen versengésben a pálmá kétségkívül Gertrude Steint illeti meg, az Európában élt amerikai írók „el-veszett nemzedék“-ének (még a találó gyűjtőnév is tőle származik!) bensőséges kivülállóját. *Alice B. Toklas önleletrajzát** önmagáról írta, de úgy, mintha barát-nője és társalkodónője írt volna intim gazdájáról memoárt. Ebből a rafinált tükörrendszerből villan fel a következő gondolat: „Gertrude Stein mindig úgy beszél Amerikáról, mint amelyik most a világ legrégebbi országa, mert a polgárháború módszereivel és az azt követő gazdasági felfogásával megteremtette a huszadik századot, s mivel minden más ország vagy csak most éli, vagy éppen élni kezdi a huszadik század életét, Amerika, mely a múlt század hatvanas éveiben kezdte el ennek az új századnak a teremtését, most a világ legrégebbi országa.“

„A múlt század hatvanas éveiben“ — egészen pontosan 1863-ban, vagyis 32 évvel Nat Turner lázadása után — törölték el a rabszolgaságot abban az országban, amely akkor a világ legfiatalabb, legújabb országának számított. Gertrude Stein a kortársak tanúsága, de saját bevallása szerint is jobban értett a festé-

* Gertrude Stein: Alice B. Toklas önleletrajza. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.

szethez, mint a történelemhez vagy a politikához. Persze nem tagadta meg magától azt az élvezetet sem, hogy párizsi szalonjában — melynek falán Matisse-ok, Picassók, Derainek függtek, a vendégek pedig, ha nem voltak azonosak a tízes és húszas években még korántsem világhírű képek festőivel, akkor így hívták őket: Apollinaire, Eliot, Joyce, Hemingway, Edith Sitwell — olykor politikáról vagy történelemről nyilatkozzék. S minthogy a *talking about art or literature* már akkor is könnyen átcsapott *talking about politics*-ba, elhíhetjük, hogy Gertrude Steinnek Henry Jamesről jutott eszébe, hogy hazája, mely tekintélyes utlevél és még tekintélyesebb csekkék formájában fedezte évtizedes európai tartózkodásait — valójában a világ („a szép új világ“?) legrégebbi országa kezd lenni. Erről még csak annyit, hogy azok a képek az elmúlt fél évszázad során megszámlálhatatlan társukkal együtt átvándoroltak az óceán túlsó partjára, táplálni az amerikai nemzeti vagyont és büszkeséget.

Gertrude Stein olyan szenvedélyes szakértelemmel szemlélte a világot, mint az igazi műértő egy mesteri tájképet. Környezetében olyanok is felbukkantak időről időre, akiknek „térkép a táj“. Ő maga észrevette történelmi folyamatok irányát, de 1913–1914 telén nem látta meg, hogy Európában más is készül, mint az, amit a montmartre-i műtermekben festenek. Egy Rönnebeck nevű igen rokonszenves német fiatalember, állítólagos szobrász például éppen azon a télen mutatott neki látványokat, amelyeket a francia katedrális-városokról vett fel tornyok tetejéről, felülnézetben. Az európai modern festészet értő és lelkes mecénásait ezek a fotók semmi másra nem emlékeztették akkor, mint azoknak a Delaunay-tanítványoknak a kompozícióira, akiket a „földrengés-iskola“ néven is számon tart az avantgarde története... A földrengés — amelyet elsősorban az akkor érthetetlennek tűnő művészet szeizmográfja jelzett, s amelyhez azok az ártatlannak tűnő fotók műszaki dokumentációt szolgáltattak — csakhamar bekövetkezett. Még egy literárny ladyt idézünk, Gertrude Stein első méltatóinak egyikét: „világ nagy görgő dőre“—re eszmélt fel Edith Sitwell is, hasonlóan azokhoz, akiknek utólag döbben-ten kellett megvallaniuk:

*Az emberkéz alakú felhőt az égen nem
figyeltük...**

Sitwellt magyarul — azt a Sitwellt, akit az európai költészet új fejezetéről szólva R. M. Albèrès Machadóval, Montaléval, Illyés Gyulával együtt emleget — Szemlér Ferencnek köszönhetjük ugyanazzal az elismeréssel, amely Eliot-tolmácsolásaiért is megilleti. A Szántó Tibor tervezte, kívül-belül gyönyörű kis kötetnek a fordító lényegre tapintó értéke adta a *Káin árnyéka* címet. A címadó költeményből idéztem a fentebbi sorokat. A mítosz — ezúttal bibliai — külső burka csupán azoknak a kozmogóniai, bölcséleti — és számunkra az atomkataklizmát költői varázslattal felidéző, tehát elhárítani hivatott — rétegekhez, amelyeket az olvasónak kell a megrázó látomásról lefejténie. Víziójáról múlt időben számol be a költő: „Majd mozdulatlan / torpant meg s Térré lett az Idő“ — mondja, mint aki jelen volt, s mi elhisszük tanúságát, mert a költők mindig ott vannak, ahol az emberiség sorsa beteljesedik; Kalliopé, Polüümnia, Melpomené mindig megelőzi Kliót is, Urániát is. „Forgatagok, ár, örvény, az Özönt / megelőző esők / vad-sága...“ ritmusára dobban a szabad vers sora, s eszünkbe jut: hatezer évvel azelőtt, hogy a geológusok megtalálták volna, amit nem is kerestek az Ararát tetején, egy hatalmas bárka elrothadt darabjait olyan fából, amilyen azon a vidéken nem is nő, de nő olajfa, ágai éppoly szívet békéltetőik, mint az, amellyel az emberiség legrégebbi költeményeinek egyikében egy nevezetes galamb hirdette minden rettentő kezdetek megnyugtató végét, nos, hatezer évvel a tudósok előtt a költők megénekelték az egykori — mindenkori Bárkát, az emberiség magzatvizében ringató menedéket.

A költők és próféták azóta is nyitva hagyják a dodonai válaszokat megelőző kérdést: vajon nem a veszély — a felismert veszély! — a legfőbb menedék? Például a Bibliától Babitsig és Sorescuig a példázat a lehetséges és szükséges kétely hasznos nyugtalanságát közvetíti a Cettől lenyelt és kiokádott Jónás sorsának jelentését illetően. Értelmezések értelmezésénél többet nyújt Jánosi János öt ívnyi pompás esszében**; mint könyve címe igéri, Jónás döntését, Jónás választását vizsgálja, s ehhez a segédtudományoknak az eredményeit veszi igénybe, nem a módszerét, a forrásokat desztillálja finom esszenciává. Hogyan dönt Jónás, mit is választ?

* Edith Sitwell: *Káin árnyéka*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1974.

** Ion Jánosi: *Alegerea lui Iona*. Editura Cartea Românească. București, 1974.

Nem szóbeli kérdés ez, nem is költői, hanem etikai. S ha már így van, márpedig így van — nem a legenda motívumainak ered nyomába, hanem a magatartás motivációjának: „Jónás azért menekül Isten parancsa elől, mert nem akar saját fajtája büntetésének eszköze lenni; mert tudja, hogy küldetése ellenére vagy éppen küldetésének hála Ninive nem pusztul el, mert be kell töltenie az ítéletet az egykor »választott« népen, amely azóta súlyosan elmerült a bűnben; az Úr pedig úgy játssza végig a játszmat, mintha csak el akarná veszejteni a várost, holott tudja, hogy nem veszejti el, hanem Jónást hagyja cserben, mint későbbi ádáz céljainak jelentéktelen eszközt.” Jónás nem hős, hanem írástudó. Saját célját, az igazság szolgálatát, a nép nevelését alá kell rendelnie magasabb szempontoknak; jóslatáról éppen az, aki a jóslatot sugallta, úgy rendelkezik, hogy az illő ige hazugsággá, üres handabandázássá válik: „Ő a bölcs és hamis próféta, akit kelepcebe csalnak az ütköző egyetemes összefüggések, ő az egyetlen, aki komolyan veszi a komédiát, a hírnök, aki áldozatául esik a közvetített üzenetnek, aki szabadságvágyáért megússza egy megrovással, de akit hűséges szolgálata teljesítése közben elpusztítanak.” Revelációként igazolódik a szerző elképzelése egy olyan Jónásról, akit mindannyian ismerünk: „Urát dicsérvén, titokban vádolja is; engedelmeskedik neki, és lázadozik ellene; anticipálja a törvényt, amely annyiban igaz, amennyiben beigazolódik, egyébként azonban nem az ember mértékére szabták; végül egy fojtogató szükségszerűség prófétája lesz...”

Döbbenetes az egyezés két ragyogóan eredeti gondolat, a marxista exegéta és a költő gondolata között:

*A tapasztalat, mint Kronosz
fölfalja fiait*

— írja Pilinszky János a *Végkifejlet** egyik csodálatos versében. Pontosan azt és annyit mond a költő, csak azt és csak annyit, amit és amennyit közölni akar. Mert tudja, hogy mit akar: „Ki kellene, hogy szabadítsak / valamit valami alól” — írja olyan keresetlenül, ahogyan csak a legnagyobbak tudnak szólani, mintha észre se venné, hogy legszemélyesebb célmeghatározása minden emberi erőfeszítés legfőbb impulzusával egyezik. Költészete olyan természetes és meglepő, mintha nem a dolgok és emberek járulnának a mindig azonos helyen függő tükör elé megpillantani önnön képüket, hanem a tükör indulna el, beleunván arra várni, hogy a tükrözendő világ mozduljon ki helyéből. A háborús naplónak kerekedő *Igy teltek napjaink* prózavers-ciklus 3. darabjából ide kell idéznem az egyszerű varázslat felejthetetlen pillanatát:

„Később jött csak egy civilforma ember, senki se tudta róla, kicsoda, az vitte el az aranyrámás tükröt a szépszobából. Szóltanul vitte, szinte komoran. Meg is csodáltuk nyugalmát, s mi gyerekek utána is még sokáig lelkendezve beszéltünk arról, ahogyan az addig mozdulatlan tükörben megmozdult, szinte lépkedett a szoba, aztán a folyosó, a veranda, majd az udvar, és sokáig, nagyon sokáig a kert, a fák, s végül a nagykapu, egyszóval mindaz, ami idáig sose mozdulhattott el a helyéről.”

Mozdulatlan tükörben a dolgok és az emberek arca csak időben változhat, kopik a bútor, kigyúl és elalszik a lámpa fénye, szaporodnak a szarkalábak az egykor simának mutatott arcon. Ha megmozdul a tükör, a változás maga gyorsul fel, mert az igazodás *térbeli* pontjai, a megragadható anyag villantja fel ezer arcát.

Képek, versek, számok tükrében keresi s találja meg az ember változó, mozgó világát. Jó tudni, hogy a tükör is mozog, szóltanul és nyugodtan rögzíti percek egymásutánját, helyek egymásmellettiségét. Mire is mennének azzal a művészettel, tudománnyal, amely úgy tesz, mintha nem létezne történelem? Olyan álmódosók tartanak tükröt elének, akik nem hiszik, hogy a történelemnek célja lenne, de akik tudják, hogy célja van, oka, magyarázata „az emberek viselkedésének történelmük folyamán”.

Szilágyi Júlia

* Pilinszky János: *Végkifejlet*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1974.